

Az Aranybulla fordítását tartalmazó 16. századi másolat
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

Az 1222. évi Aranybulla, a magyar jogtörténet e fontos dokumentuma felé a 16. század közepe táján – amint erre több körülmény is utal – különös figyelem fordult. 1561-ben egyrészt megjelent – immár negyedik kiadásában – Werbőczy István *Tripartiuma*, a késő középkori magyarországi jogfelfogás és joggyakorlat összegző munkája, amelynek a nemesség alapvető kiváltságait felsoroló része lényegében az Aranybulla rendelkezéseire vezethető vissza. A *Tripartium* 1561. évi kiadásával egybekötve került elő másrészt a zágrábi érsekség könyvtárából a középkori magyar krónikák egyetlen olyan szövegváltozata, amely egyértelműen utal az Aranybullára. Noha ez a szöveg a ma ismert formájában a 16. század közepe táján keletkezhetett, bizonyosan egy korábbi krónika kivonata lehet, mely önálló bővítményeket is tartalmaz, s e bővítmények egyike az Aranybullával kapcsolatos rész. Ebből az időszakból ismeretes továbbá az Aranybulla első magyar nyelvű fordítása is, amely talán Nádasdy Tamás nádor számára készülhetett.¹ Írásomban ennek a 16. század közepén, második felében keletkezett Aranybulla-fordításnak a helyesírásával foglalkozom, elhelyezve azt – mint egyfajta sajátos helyzetű nyelvelmélet – a magyar helyesírás-történet idővonalán. Ezzel összefüggésben egyúttal azt is megkísérlem, hogy a szöveg helyesírásának jellemzői alapján a fordítójának (vagy esetleg a másolójának) a karakterét – szigorúan ebből a szempontból – megrajzoljam.

* A szerző a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanára (toth.valeria@arts.unideb.hu). A tanulmány az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

¹ Lásd mindehhez bővebben Zsoldos Attila: *Az Aranybulla királya*. Székesfehérvár, 2022, 464–465.

A MAGYAR HELYESÍRÁS RÖVID TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁIG

A helyesírás története – általában is, és konkrétan a magyarországi írásbeliség esetében is – szervesen kapcsolódik a művelődéstörténet, a kultúrtörténet eseményeihez.² A latin betűs írásbeliséget tulajdonképpen a keresztény kultúrkörbe történő betagozódás hozta magával, de a későbbi évszázadok szellemi mozgalmainak (a huszitizmusnak vagy a reformációnak) és technikai vívmányainak (a könyvnyomtatásnak) a jelentős hatásáról a 15–16. század helyesírásában sűrűn megmutatkozó újítások ugyancsak hitelt érdemlően tanúskodnak. A magyar helyesírás-történet idővonalának egyes rovátkáit ezért gyakran éppen ezek a nem nyelvi események jelölik ki.

A magyarországi írásbeliség hajnalán, az úgynevezett korai ómagyar korban (895–1350) a szövegek lejegyzői azzal a nehézséggel szembesültek, hogy a magyar hangrendszer és a rá alkalmazni kívánt latin betűkészlet között nincs teljes megfeleltethetőség, minthogy a korai ómagyar hangrendszer 35 elemből állt, a latin ábécé pedig 23 jelet számlált. Ennek eredményeképpen pedig egyes hangok (sőt hangtípusok) jelölésére a latin nem kínált kiindulópontot. A kritikus hangok három csoportban jelentkeztek: a palatális labiális magánhangzók (*ü, ö*) terén, a palatális mássalhangzók (*gy, ty, ny, ly*) és az affrikáták (*c, cs*) körében. Így aztán aligha meglepő, hogy az egész magyar helyesírás-történet során ezeknek a hangoknak a jelölése mutatja a legtöbb ingadozást.³ A latin ábécét használó európai nyelvek hasonló problémákkal találták szembe magukat, amire két megoldás kínálkozott: a többlehangok jelölése megoldható volt betűkapcsolatokkal, illetve mellékjelek (jobbára pontok és vesszők) használatával (amiket az adott hanghoz közel álló hang betűjeléhez kapcsoltak). A magyar helyesírásban is éltek a szövegek írói mindkét megoldással, de a betűkapcsolatok alkalmazása néhány évszázaddal korábban indult meg, mint a mellékjelek használata. A két megoldás közötti különbséget érzékeltethetjük például az [ü] vagy a [ty] hang jelölésének alakulásával, ezek lejegyzésekor a korai helyesírásban ugyanis többféle eljárást figyelhetünk meg: az írásművek lejegyzői vagy az adott hanghoz közel álló másik hang betűjével jelölték őket (az előbbi rendszerint az *u*, az utóbbit pedig a *t* jellel, azaz valójában nem tettek különbséget az

² Korompay Klára: Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv-történet kézikönyve*. Budapest, 2018, 83.

³ Korompay: *Helyesírás-történet*, 1. m., 85.

[u] és az [ü], illetve a [t] és a [ty] írásmódja között), vagy pedig az *eu ~ ew*, illetve a *ti ~ ty* betűkapcsolatot használták, majd néhány évszázad múltán pedig a mellékjeles *ü ü*, illetve *t* betűk is feltűntek az [ü] és a [ty] jeleként.⁴

A kereszténység felvételének legkorábbi évszázadaiban a magyarországi papság többségében ráadásul idegen ajkú volt, aminek köszönhetően a korai magyar hangjelölésen az idegen nyelvi hatás több irányból is nyomot hagyott: ófelnémet, ófrancia, német, olasz „inspirációk” egyaránt tetten érhetők a helyesírásunkban.⁵ A többlethangok jelölésének problémája mellett a sokfelől érkező idegen nyelvi hatás is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar hangjelölést hosszú időn keresztül ingadozások jellemezték. És noha idővel sokat csiszolódott, tarkasága, nem megállapodott volta végeredményben egészen a felvilágosodás koráig elhúzódott.

A magyarországi írásbeliség korai szakaszában meghatározó szerepe volt a királyi kancelláriának, amelynek egyfajta egységesítő hatása minden korban lehetett (ezt az egységesítő szerepet egyébként a főbb egyházi központokban működő hiteleshelyek is nyilvánvalóan betöltötték). Az elsősorban az oklevelek helyesírásában megmutatkozó, de részben még a könyvírásra is kiható, a királyi kancelláriára mint egyfajta központi intézményre épülő helyesírást *kancelláriai helyesírásnak* nevezzük, s lényegében ez tekinthető az egész magyar helyesírás-történet kiindulópontjának. A fő jellemzője az, hogy egy hangnak több jele is lehetett, és egy betű többféle hangot is jelölhetett; emellett a betűkapcsolatok (*cz*, *ch*, *ew*) használatával igyekezett áthidalni a többlethangok jelölési igényéből fakadó nehézségeket.

A kései ómagyar korban (1350–1526) két párhuzamos helyesírási rendszer élt egymás mellett: a kancelláriai helyesírás folytatásaként az úgynevezett *mellékjel nélküli helyesírás*, illetve a 15. század újdonságaként egy gyökeresen új szisztémaként a *mellékjeles* vagy másképpen *huszita helyesírás*, amely mellékjelek alkalmazásával tett különbséget bizonyos hangok jelölése között. Huszitanak azért szokás nevezni ezt az írásgyakorlatot, mert a Husz Jánostól megalkotott helyesírási alapelveket (ezeket Husz az 1412. évi *Tractatus* című munkájában fejtette ki) a huszita biblia fordítói alkalmazták a magyar nyelvre és annak korábbi, kancelláriai típusú helyesírására. A legfontosabb alapelvek a következőkben foglal-

⁴ Itt és a továbbiakban, az egyértelműség kedvéért, a hangokat []-ben megadva, a betűket dőlt szedéssel jelölöm.

⁵ Benkő Loránd: A nyelvemlékek nyelvi sajátosságai. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967, 65., Korompay Klára: Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, 2003, 282.

hatók össze: minden hangot külön betű jelöljön; a betűhiányt, amely a latinból hiányzó hangok jelölése miatt adódott, mellékjeles betűkkel kell pótolni; a mellékjelek mássalhangzók esetén pontok, magánhangzók esetén vesszők: például az [ny] hang jeleként az *n̄* (az *n*-nel szemben), az [ö] hang jeleként az *ȯ* (az *o*-val szemben). Ki kell azonban azt is emelnünk, hogy Husz rendszere és a magyar mellékjeles helyesírás (mint huszita „adaptáció”) között sokkal inkább az alapelvekben és a mellékjelekben volt egyezés, semmint a részletekben. Ez azonban teljességgel érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az előbbinek a cseh, az utóbbinak pedig a magyar kancelláriai hagyomány, illetve a cseh és a magyar nyelv volt a bázisa. Az eredeti mellékjeles helyesírás ugyan nem volt időtálló, a helyesírás további alakulására mégis nagy hatással bírt, főként azért, hogy a mellette létező kancelláriai helyesírásnak bizonyos elveket és konkrét megoldásokat is átadott.

A két helyesírási hagyomány (a mellékjel nélküli és a mellékjeles) különböző elemeinek vegyüléséből további új résztípusok születtek: ezeket a (például a kódexek helyesírásában megfigyelhető) típusokat *keverék-helyesírás*nak nevezzük. A keverék-helyesírásnak e kétféle hagyományból való táplálkozását jól illusztrálhatja az alábbi két példa: a [g] hang jeleként egyes kódexekben a mellékjeles *ġ* használatos, mert a hagyomány ereje miatt a mellékjel nélküli *g* betű – a kancelláriai helyesírás örökségéeként – a [gy] hangot jelöli; a [cs] hang jeleként pedig ebben a típusban születik meg egy egészen új (és rövid életű) jel: a *l*.⁶

Mohács után, a középmagyar kor (1526–1772) első évszázadában, a 16. században a technikai fejlődés és a művelődéstörténet terén ismét olyan nagy jelentőségű események történtek, amelyeknek a magyar helyesírás (sőt, jóval szélesebb összefüggésben: a magyar nyelv) alakulására is komoly befolyásuk volt. A könyvnyomtatás elterjedése sok szállal kapcsolódik a kor szellemi irányzataihoz, főképpen a reformációhoz: e két tényező összefonódása a magyar művelődéstörténetben különösen jellemző. Erről beszédesen vall például az is, hogy a 16. században létrejött húsz magyarországi nyomda egy kivétellel (Nagyszombat, 1577) mind protestáns alapítású volt, jelezve, hogy a könyvnyomtatás jelentőségét a reformáció hívei ismerték fel hamarabb. Az 1530-as évek végétől meginduló hazai magyar nyelvű könyvnyomtatás – abból adódóan, hogy ennek

⁶ A magyar helyesírás történetének e korai évszázadairól lásd részletesebben Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1952, illetve Korompay: *Helyesírás-történet*. [Az ómagyar kor.], i. m., 279–297., Korompay: *Helyesírás-történet* [in: kézikönyv] i. m., 85–88.

révén az író már szélesebb nyilvánossághoz szól – nagyobb nyelvi tudatosságot (ha úgy tetszik: igényességet), következetesebb nyelvhasználatot eredményezett, nem kis mértékben járulva hozzá a nyelvjárások fölé rétegződő köznyelv alakításához. Ami pedig a helyesírás egységesebbé válását illeti, ezt még a nyomdák technikai kötöttségei is bizonyosan előmozdították: az tudniillik, hogy a nyomdák adott betűkészletből gazdálkodtak, az egyedi, alkalmi megoldásoknak, betűhasználatnak aligha kedvezett.⁷

A reformáció terjedése ugyanebbe az irányba mutatott. A protestantizmusnak az a törekvése ugyanis, hogy a hívekhez anyanyelven kell eljuttatni a Bibliát, a fordításoknak és a nyelvtanirodalom kibontakozásának is nagy lendületet adott. Az iskolázás kiépítése pedig (a 16. században mintegy 150 protestáns iskola működött az országban) megalapozta egy szélesebb, immáron nem csupán egyházi értelmiségiekből, hanem laikusokból álló olvasóréteg kialakulását.

Ezzel együtt az egyre fokozódó német művelődési hatás is megmutatkozik a helyesírásban, mert jó néhány hang jelölésében német mintákat fedezhetünk fel: Sylvester János nyelvtanából (*Grammatica Hungarolatina*, 1539) és Dévai Bíró Mátyásnak a teljes egészében a magyar helyesírásnak szentelt művéből (*Orthographia Vngarica*, 1549) egyaránt kiviláglík a német (és mellette a cseh, lengyel) helyesírási munkák hatása, amely konkrét jelek alkalmazásában (pl. *ó, ú, ß*) is megnyilvánul.⁸

A 16. század második felétől a reformáció térhódítása következtében a magyar helyesírásban is erős felekezeti megoszlással számolhatunk. Abból adódóan ugyanis, hogy az egyes felekezetek saját nyomdákat működtettek, ahol saját helyesírási elveiket alkalmazták, beszélhetünk *protestáns* és *katolikus helyesírásról*. Ezt a sajátos helyzetet az magyarázza, hogy ebben az időszakban hiányoztak az olyan kulturális intézmények (és a központi hatalom), amely az egységes helyesírás kialakulását előmozdíthatta volna. Az egyházi nyomdák valójában ezt a hiányt pótolták, s ez vezetett aztán ahhoz a sajátos paradoxonhoz, hogy „a nyelvi egységülés folyamata nálunk egy három részre szakadt ország körülményei között zajlott”.⁹ A protestáns helyesírás kialakításában Sylvester János, Károli Gáspár és Heltai Gáspár játszottak fontos szerepet, a protestáns

⁷ Korompay Klára: Helyesírás-történet. [A középmagyar kor.] In: Kiss–Pusztai (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*, i. m., 584.

⁸ A korai nyomtatványok helyesírásáról, illetve Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás helyesírási rendszeréről lásd részletezően Korompay: *Helyesírás-történet*. [A középmagyar kor.], i. m., 584–587., Korompay: *Helyesírás-történet* [in: kézikönyv], i. m., 90–91.

⁹ Korompay: *Helyesírás-történet* [in: kézikönyv], i. m., 92.

bibliafordítás Károli Gáspár nevéhez fűződik (1590), helyesírási szabályait pedig Dévai Bíró Mátyás már említett ortográfiája (1549), majd Szenczi Molnár Albert nyelvtana (1610) foglalta össze. A katolikus helyesírás fő alakjainak a katolikus bibliafordítás (1626) létrehozóját, Káldi Györgyöt, illetve Pázmány Pétert tarthatjuk (utóbbi, művei révén, különösen nagy hatást gyakorolt), szabályait pedig Pereszlényi Pál foglalta össze (1682). A dátumok jól érzékeltetik azt, amire már a korábbiakban is utaltam, hogy a protestantizmus néhány évtizeddel előbbre járt ezen az úton. A kétféle hagyomány között azonban – ahol a különbségek is inkább csak egyes jelek használatában, semmint az alapelvekben mutatkoztak – megindul a kiegyenlítődés is.¹⁰

A középmagyar kor nagy újítása volt az is, hogy a magyar helyesírás legfőbb elveként működő *fonetikus (kiejtés szerinti) írás elve* mellett a 17–18. században egyre nagyobb jelentőségre tett szert a *szóelemző (etimologikus) elv* szerinti írásmód. Évszázadokon át a hasonulás és az összeolvadás eseteit a szóelemek, azaz a tő és a toldalék határán (sőt akár még az összetett szó elemeinek a határán is) a kiejtés szerint írták: *tartya, kösség*. Magyar *Grammatikátska* című munkájában (1645) Geleji Katona István már az új helyesírási elvet fogalmazza meg, mondván, hogy a tő (és általában a szóelemek) eredeti alakját meg kell tartani. A szóelemző (etimologikus) elv értelmében írjuk tehát az előbb említett szavakat *tartja* és *község* formában. A két helyesírási elv ütközése nyilvánult meg később az úgynevezett jottista-ipszilonista háborúban, amely legélesebben Révai Miklós (jottista: *tartja*) és Versegly Ferenc (ipszilonista: *tartya*) között bontakozott ki.¹¹

A 17–18. században tehát még több tekintetben is megosztott jellegű, az egységes normát nélkülöző helyesírási gyakorlat majd csak a felvilágosodás korában kezdett kialakulni. Ez az időszak a tudatos nyelvszabályozás első nagy hulláma, ami a helyesírás korábbi, vallási alapú megosztottságát is megszünteti, illetve a helyesírási elvek közötti küzdelem is – nem csekély mértékben Kazinczy Ferenc tekintélyének köszönhetően – végérvényesen a szóelemző elv győzelmével ér véget.

A középmagyar kor kapcsán érdemes még szólnunk egy jellegzetes műfajról, amelynek a későbbiek szempontjából is jelentősége lehet: a misszilisek (a kézzel írt magánlevelek) helyesírásáról. A főúri családok ez idő tájt főként íródeákok által leveleztek egymással. Minden túlzás

¹⁰ Uo., illetve Korompay: *Helyesírás-történet*. [A középmagyar kor.], i. m., 587–589.

¹¹ Korompay: *Helyesírás-történet* [in: kézikönyv], i. m., 93–94., illetve Korompay: *Helyesírás-történet*. [A középmagyar kor.], i. m., 589–590.

nélkül mondhatjuk, hogy a három részre szakadt ország körülményei közepette a deákság – mint világi értelmiségi réteg – szinte a könyvnyomtatás jelentőségéhez mérhetően fontos szerepet játszott az írott nyelvi norma kialakításában. A deákokat ugyanis kevésbé kötötték intézményes keretek, ezáltal többféle helyesírási hagyomány elemei is előfordulnak a szövegekben. Emellett a nyelvjárások keveredése és egymásra hatása ugyancsak óhatatlanul jelen van az általuk írt misszilisekben. S e két körülménynek köszönhetően a változatosság és a változékonyság ebben a szövegtípusban (nyelvemléktípusban) szabadabban érvényesülhetett, mint másokban (például egy kódexmásoló előtt ott feküdt a szöveg; a nyomdászt pedig egyrészt a kézirat, másrészt saját nyomdájának hagyománya befolyásolta). Az írődeákokat sokféle hatás érte egyidejűleg a hangjelölés területén is (a 16. század közepén például egy-két évtized alatt Sylvester, Dévai, Heltai hatása), de ezeket a helyesírási megoldásokat – éppen a kötöttségek hiányában – szabadabban alakíthatták, noha mintákat ők is nyilvánvalóan követtek.¹²

A helyesírás-történeti áttekintést egy olyan összegző táblázattal zárom,¹³ amelyben a leginkább problematikus hangok jelölésének (korszakokat, szerzőket jellemző) alakulása látható a 16–17. század fordulójával bezárólag. Ehhez az ábrához nyúlok majd vissza időnként akkor is, amikor az Aranybulla 16. századi fordításának helyesírási jellemzői kerülnek terítékre. A táblázatban rövidítve a következő ómagyar kori nyelvemlékek szerepelnek: TA – Tihanyi alapítólevél (1055), HB – Halotti beszéd és könyörgés (1170 k./1192–95 k.), KT – Königsbergi töredék és szalagjai (1200 k./1350 k.), Ómagyar Mária-siralom (1250 k./1300 k.), Gyulafehérvári sorok (1250 k./1310 k.); JókK. – Jókai-kódex (1374 k./1448 k.), MünchK. – Münchener-kódex (1466).

¹² Korompay: *Helyesírás-történet. [A középmagyar kor.]*, i. m., 579–580.

¹³ A táblázatban szereplő információk elsődleges forrása Korompay: *Helyesírás-történet* [in: kézikönyv], i. m. 96–97. Idekapcsolódó ismeretekhez lásd még Korompay: *Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor.]*, i. m. 290–291., Korompay: *Helyesírás-történet. [A középmagyar kor.]*, i. m., 593., illetve Kniezsa: *Helyesírásunk története*, i. m.

	Ómagyar kor (895–1526)			Középmagyar kor (1526–1772)			
	korai óm. TA, HB, KT, ÓMS, GyS	kései óm. JókK. (mellék- jel nél- küli)	kései óm. MünchK. (mellék- jeles)	Sylvester (1539, 1541)	Dévai (1538/ 1549)	Heltai (16. sz. 2. fele) (protes- táns)	Káldi (1626) (katoli- kus)
ö	<i>u</i>	<i>ew</i>	<i>q</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	
ü	<i>u, v</i>	<i>u, v, w, ew</i>	<i>ü, v̄</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	
u	<i>u, v</i>	<i>u, v, w</i>	<i>u, v</i>	<i>u, v</i>	<i>u, v</i>	<i>u, v</i>	<i>u (mgh)</i>
c	<i>c</i>	<i>cz, c</i>	<i>c, ć</i>	<i>ćz</i>	<i>cz (tz)</i>	<i>tz</i>	<i>cz</i>
cs	<i>ch, c (s)</i>	<i>cz</i>	<i>l</i>	<i>cz</i>	<i>cž</i>	<i>cz, majd ts</i>	<i>ch, majd cs</i>
ty		<i>ty</i>	<i>t̄</i>	<i>t̄</i>	<i>t̄</i>	<i>ty</i>	
gy		<i>gy</i>	<i>g</i>	<i>ǵ</i>	<i>ǵ</i>	<i>gy</i>	
ny	<i>n (ny)</i>	<i>ny</i>	<i>n̄</i>	<i>n̄</i>	<i>n̄</i>	<i>ny</i>	
ly	<i>l (ly)</i>	<i>ly</i>	<i>l̄</i>	<i>l̄</i>	<i>l̄</i>	<i>ly</i>	
sz	<i>z, sc</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>β, f̄z (=sz)</i>	<i>β (=sz)</i>	<i>β (=sz)</i>	
zs	<i>s</i>	<i>z, s</i>	<i>s, ś</i>	<i>ŷ (= ś)</i>	<i>s</i>	<i>ŷ (= ś), s</i>	<i>ž</i>
v	<i>u, v, w</i>	<i>u, v, w</i>	<i>u, v</i>	<i>u, v, w</i>	<i>u, v, w</i>	<i>u, v</i>	<i>v (msh)</i>

AZ ARANYBULLA 16. SZÁZADI FORDÍTÁSÁNAK HELYESÍRÁSI JELLEMZŐI

Az Aranybulla első fordítása a 16. században, feltehetőleg annak a közepe táján készült. A kéziratot, amelyben az Aranybulla jegyzetekkel kísért latin szövege és magyar fordítása szakaszonként olvasható, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzik.¹⁴ A szövegét teljes terjedelmében először Dóry Ferenc közölte 1906-ban,¹⁵ az ő kiadását követi az a betűhív változat is, amelyet legújabbban három másik fordítással (Szalay László 1861., Szilágyi Loránd 1964. és Érszegi Géza 1990. évi fordításával) együtt tett közzé Zsoldos Attila.¹⁶

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár, 1595. jelzet alatt.

¹⁵ Dóry Ferenc: Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása. *Magyar Nyelv* 2. (1906) 448–454.

¹⁶ Zsoldos Attila: *A 800 éves Aranybulla*. Budapest, 2022, 248–267.

Dőry Ferenc az Aranybulla latin szövegéhez fűzött jegyzetek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a fordítás magánhasználatra, valamely főúr részére készülhetett, és azt is gyanította, hogy félbemaradt törvénygyűjtemény része lehetett, mert az Aranybulla után *Tituli decretorum regni Hungariae* cím alatt Werbőczy *Tripartium*ának egyes titulusai találhatóak felsorolva.¹⁷

Arról, hogy mikor és ki készítette a fordítást, a kézirat nem szól, de Dőry szerint „helyes nyomra vezet az írás jellege”. A kézirat korábban a magyar királyi udvari kamara levéltárának *Acta Publica* gyűjteményébe volt besorolva, ahová a Wesselényi-féle összeesküvés után elkobzott Nádasdy-iratokkal együtt került. Nádasdy Tamás nádornak (aki a méltóságát 1554 és 1562 között töltötte be) a kamarai levéltárban őrzött levelei között több olyan is van, amelynek írása megegyezik a kéziratéval. Ebből Dőry arra következtet, hogy a 16. századi Aranybulla-fordítás Nádasdy Tamás nádor számára készült, és szerzője nem más, mint „Nádasdynak egyik, még pedig, mint saját leveleiből kitűnik, az az íródeákja, ki magát egyszerűen *János deák*-nak írja alá”. Minthogy János deák írásával először egy 1556. évi levélben találkozunk, s a nádor 1562-ben meghalt, a kézirat keltét Dőry szerint e két dátum közé tehetjük.¹⁸

Azt, hogy az Aranybulla-fordítás egy törvénygyűjtemény részeként Nádasdy Tamás számára készült, Zsoldos Attila sem tartja elképzelhetetlennek, mert „a 16. század közepén már folytak azok a munkálatok, amelyek eredményeként 1584-ben első alkalommal jelent meg nyomtatásban a középkori és kora újkori magyar törvények gyűjteménye, s kéziratossá törvénygyűjtemények bizonyosan voltak Nádasdy Tamás birtokában is”.¹⁹

Dőry Ferencnek igaza van abban, hogy „az írás jellege” több kérdésben is nyomra vezethet bennünket, és nemcsak abban az értelemben, ahogyan azt ő gondolta, hogy tudniillik a kézírások egybevetésével fontos bizonyítékok birtokába juthat a kutató; hanem úgy is, hogy a fordítás hangjelölésének sajátosságait mérlegelve kíséreljük meg a kézirat elhelyezését azon a bizonyos helyesírás-történeti idővonalon.

A fordításra a továbbiakban úgy tekintek, mint egy 16. századi nyelvemlékre, és ilyen, tisztán nyelvtörténeti megközelítésben végzem el a helyesírás-történeti, azon belül is főként a hangjelölésre fókuszáló elemzését. Forrásul a Zsoldos Attilától származó – a Dőry Ferenc közlésére

¹⁷ Dőry: *Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása*, i. m., 448.

¹⁸ Uo., 448–449.

¹⁹ Zsoldos: *Az Aranybulla királya*, i. m., 464–465.

támaszkodó – szövegközlés szolgál. A szöveg részletes helyesírás-történeti vizsgálatát az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport honlapján digitálisan is elérhetővé tettem (<https://mnynk.unideb.hu/publikaciok.php>) annak érdekében, hogy az alább következő elemzés adatai visszakéreshetők legyenek, és magát a teljes adatállományt bárki felhasználhassa a saját kutatásaihoz.

A következőkben minden részletre természetesen nem térek ki, de tárgyalok valamennyi olyan helyesírási jelenséget, amely a problematikus hangok jelölésével van kapcsolatban, rámutatva mindeközben azokra a helyesírási hagyományokra és elvekre, esetleges mintákra, amelyeket a szerző követ(het)ett.

A fordítás jellemzői a hangjelölés tükrében

„A fordítás mindig értelmezés is, kiváltképp egy több száz éves szöveg esetében. A legnehezebb feladat e téren kétségtelenül a 16. századi fordítónak jutott, hiszen ő csak latin nyelvtudására és saját kora viszonyaira támaszkodhatott. Az ismeretlennek mindenekelőtt a magyar nyelv hangjai és a latin betűkészlet összehangolásával kellett megküzdenie – mely feladattal esetenként ma már idegenül ható jelek segítségével volt képes megbirkózni –, azt viszont meg kell hagyni, hogy kifejezetten leleményes fordítónak bizonyul”.²⁰ Zsoldos Attila értékelését két apró részletében érdemes árnyalni. Amint azt a helyesírás-történeti áttekintésből leszűrhattuk, a magyarországi írásbeliség első évszázadaiban a magyar nyelv hangjai és a latin betűkészlet „összehangolása” valóban komoly kihívás elé állította a korszak írástudóit. A 16. század közepére ugyanakkor inkább már azzal kell számolnunk, hogy többféle hagyomány élt egymás mellett a magyar nyelv többlethangjainak a jelölésére, sőt ezek közül némelyek a helyesírási rendszerben időnként még olyan hangok jelölésében is ingadozást, variációkat eredményeztek, amelyek pedig a latinban is megvoltak (például a *g*, *v*, *sz* többféle jelölése jól példázhatja ezt). Azok a jelek tehát, amelyekkel az ismeretlen fordító élt, mai szemmel nézve valóban idegenül hathatnak, a korszak helyesírási arculatába viszont tökéletesen beleilleszkednek, különösen ha figyelembe vesszük azt a korábban jelzett körülményt, hogy a deákság – „intézményi” kötöttségek híján – a különféle minták, hagyományok követésében, sőt, akár az egyéni újítások terén is szabadabban járhatott el, mint a különböző intézmények hivatalnokai.

²⁰ Zsoldos: *A 800 éves Aranybulla*, i. m., 246.

Előzetesen vázoljuk fel nagyvonalakban a 16. század közepéről, második feléből való Aranybulla-fordítás ismeretlen szerzőjének hangjelölését elsősorban a problematikus hangokra (s egyúttal a jelek előfordulási gyakoriságára) vonatkozóan!

A helyesírás-történetben nem szokás konkrét számarányokat megadni sem egy-egy betű eltérő hangértékei, sem egy-egy hang eltérő jelölései kapcsán, én azonban élek ezzel a lehetőséggel, mert úgy gondolom, hogy ily módon érzékeltethetők pontosabban azok a tendenciák, amelyek az egyes hangokat jelölő betűk gyakorisági viszonyaiban történő elmozdulásokat írják le. A helyesírás-történeti szakmunkák is jelzik persze azt, hogy egy-egy jelölési formát gyakran vagy ritkán használnak az adott hang lejegyzésekor, az általam választott megoldással azonban ezek a gyakorisági különbségek számszerűsíthetők is.

Hang	Jel	Jel	Jel	Jel	Összesen
ö	ő 29	ew 20	w̃ 2	o 2	53
ő ²²	ew 44	ő 2		o 1	47
ü	ew 38	w̃ 6			44
u	w 38	v 11	u 4		53
c	c 6	cz 4	ch 2		12
cs	ch 21	Lh 1			22
ty	thy ~ th̃y ~ t̃y 8	ı 1	t 1		10
gy	g̃y ~ g̃ỹ 68	gh ~ gh̃ 12	g 6		86
ny	ñy ~ ñỹ 20	n 8			28
ly	l̃y ~ l̃ỹ 40	l̃ 20	l 10		70
sz	z 132	sz 2	s 3		137
zs	s 1				1
v	w 101	v 38			139

²¹ Hosszú magánhangzót sem az előző egység összefoglaló-áttekintő táblázatában, sem itt nem emeltem ki (az [ő] itteni szerepeltetése ez alól az egyedüli kivétel), mert a magánhangzó-hosszúság jelölésére jó ideig nem fordítottak a lejegyzők különösebb figyelmet: egyszerűen a rövid pár jelével adták vissza a hosszút magánhangzót is. A mássalhangzók hosszúságának (betűket-tőzéssel történő) jelölésére ezzel szemben viszont már a korai ómagyar kor szövegemlékeiben (például a Halotti beszédben) jól látható törekvés mutatkozik. Az [ő] hangra azért gondoltam kivételesen – egyedüli hosszú hangként – kitérni, mert e nyelvemlékbeli jelölése figyelemre méltó tanulságokat hordoz magában.

A PALATÁLIS LABIÁLIS MAGÁNHANGZÓK (ü, ö) JELÖLÉSE A FORDÍTÁSBAN Az [ö] hang jelölésekor az ismeretlen 16. századi szerző közel egyforma arányban élt az *oe*-ből lett) *ô* és az *ew* betű(kapcsolato)k használatával: például *engedôth* [engedöt],²² *könyörgôth* [könyörgött], *kôwette* [követte], *ôrôk* [örök], *Ôrewllÿenek* [örüllyenek], *tôrwen* [törvén(y)]; illetve *Ewkrewk* [ökrök], *Ewlÿk* [ölik], *Ewthewdÿk* [ötödik], *fewld* [föld], *fewlewth* [fölet]; és az *ew* esetében kivételszerűen a betűk egymás fölé írt írásképi változatára (*w*) is akad példa: *Jwwendôk* [jövendők], *ÿwwendew* [jövendő]. Szórványosan, alig egy-két esetben *o* betű jelöli az *ö* hangot: *kozwl* [közül], *kossegeth* [kösséget]. Azt, hogy az *ô* és az *ew* jelek használatában [ö] hangértékben a fordító (másoló?) nemigen tett különbséget, jól mutatja az egyazon szó többszöri előfordulásában is megfigyelhető váltakozásuk: *Ewrôkkÿl* [örökkil, itt egy előforduláson belül is látható a kétféle jelölés] ~ *Ewrewkbe* [örökbe], *pôrôsôketh* [pörösöket] ~ *pewrt* [pört], *tôbbewl* [töbiből] ~ *tewb* [töb]. A két fő jel kétféle hagyomány egyidejű jelenlétére utal: a kancelláriai helyesírást folytató kései ómagyar kori mellékjel nélküli helyesírás hagyományának (*ew* jel), illetve a középmagyar kor Sylvester Jánostól induló és a protestáns helyesírásban folytató elveinek és konkrét jeleinek a használatára (*ô* betű).

A hosszú [ö] hang jelölésében viszont egyértelműen a korábbi hagyomány él tovább, amelynek *ew* betűkapcsolatában az egykori diftongusos előzmény (*ëü* ~ *öü*) írásmódja folytatódik: a lényegében kizárólagosnak tekinthető *ew* jel 44 előfordulásával szemben mindössze egy-két ízben szerepel az *ô* betű, illetve az *o* jelölés [ö] hangértékben: például *kegelmessegebewl* [kegyelmességéből], *Ewrÿzek* [örizék], *tôbbewl* [töbiből], *elewth* [előt], *Elsew* [első], *elewzer* [előszer], *Erewsetthek* [erősítették], *few* [fő], *Gewrÿ* [győri], *idezew* [idéző], *idew* [idő], *jewnÿ* [jöni], de az *ô* személyes névmás is mindig (összesen 17 alkalommal) *ew* alakban szerepel; illetve *ezthendôben* [esztendőben], *Jwwendôk* [jövendők]; *ezthendonkenth* [esztendőnként]. Ez is jelzi egyébként azt a korábban már említett körülményt, hogy tudniillik a hosszú magánhangzók jelölésének ügye – súlyosabb akadályok elhárításának igénye miatt – jó ideig kevésbé volt előtérben a helyesírás elveinek formálódása során.

Az [ü] hang jelölése a 16. századi szövegben lényegében egynemű, csak abban van némi változatosság, hogy az *ew* betűkapcsolat elemeit időnként egymás fölé írja a szerző: például *kepewnkben* [képünkben],

²² Az adatok közlésekor a betűhív forma mellett [szögletes zárójelben] a korabeli hangzós formát, vagyis az adat olvasatát is megadom, benne félkövérrel jelölve azt a hangot, amelyre az előfordulás példaként szolgál.

kōzzewl [közzül], *Penzewnk* [péznünk], *elewttewnk* [előttünk], *Engedelmewnk* [engedelmünk], *felsegewnknekęs* [felségünknek es], *kethseghnekewl* [kétségnékül], *kjwewl* [kívül], *lehetewnk* [lehetünk], *mjndenewth* [mindenütt], *mjnekewnk* [minekünk], *Pechetewnkkel* [pecsétünkkel], *Penzewnketh* [péznünket], *zerzesewnk* [szerzésünk], *zewkssegewnk* [szükségünk], *testesewlth* [testesült], *welwewnk* [velünk]; illetve *epŌlesere* [épülésére], *eskwŕznek* [esküsznek], *kozŕwl* [közül], *lezŕwnk* [leszünk], *zerzesŕwnknek* [szerzésünknek]. Ezek a jelölési stratégiák egyúttal már az [ü] és [ö] hangok elkülönítésére egyfajta törekvést is jeleznek: tudniillik a korábbi évszázadok közös *ew* betűkapcsolata ebben a szövegben az [ü] jelölésére továbbra is általános azzal a különbséggel, hogy írásképi (paleográfiai) változataként az *w* betű is jelentkezik; az [ö] esetében viszont e hagyományos jelölés mellett újításként már az *ō* betű is feltűnik, sőt fölénybe is kerül. Érdeemes azt is megjegyezni, hogy az *w* betűjel ebben a formájában valójában ugyanarról a töről fakad, mint az *ō*: a Sylvester-től induló helyesírási hagyomány és a reformáció kora hozza elő.²³ Az pedig, hogy az ismeretlen 16. századi szerző nem a Sylvester-féle (és a protestáns helyesírásig futó) *ū* jelet használja, egyszerűen azzal van összefüggésben, hogy forrásunk általában sem igen él az *u* jellel: pusztán az [u] hang jelölésére láthatjuk néhány, jellemzően latin gyökerű szóban és névben: *Cancellariussa*, *Desiderius*, *Rwbertus*, de a tévesen a *Cletus* helyett szerepeltetett *Clerus* nevet is itt említhetjük.²⁴ A *w* viszont összesen több mint másfél száz előfordulással áll a szövegben még úgy is, ha az *ew* kapcsolatbeli több mint száz előfordulásától eltekintünk. Ennek fényében pedig máris érthető, hogy az [ü] jeleként az *ew* mellett miért az *w* betűjel (és nem az *ū*) van itt jelen.

Nem annyira a hangjelölésnek, mint inkább a hangváltozásoknak és azok nyelvjárási kivetülésének a körébe tartozik az a jelenség, hogy labiális *ü ~ ö* helyén egyes szavakban illabiális *i ~ e* szerepel: *kjldessek* [kildessék], *pjpspek* [pispek], *innepeth* [innepet]; *welk* [velek]. Ahogyan fentebb utaltam rá, az íródeákok szövegeiben a nyelvjárások keveredése

²³ Kniezsa István is kiemeli, hogy a *w* és *ō* jelek – melyek a németből kerültek át a magyar helyesírásba – csak a reformáció korától kezdve jelentkeznek, a protestantizmus honosította meg őket (Kniezsa: *Helyesírásunk története*, i. m., 101, 162.).

²⁴ Zsoldos Attila a 16. századi ismeretlen fordító tévedései között erről is szól, de azonnal menteséget is keresve a szerzőnek: „[...] a Keled (*Cletus*) név pedig már nem volt használatos az ő korában, így ölthetett az egri prépost neve *Clerus* formát, ha ugyan nem egyszerű betűtűvésztésről van szó. Méltánytalan lenne azonban felróni ezeket a hibákat, hiszen nem várható el tőle, hogy ismerje a 13. század viszonyait.” (Zsoldos: *A 800 éves Aranybulla*, i. m., 246.)

– a saját anyanyelvjárásuknak, a tartózkodási-működési helyük és az illető főúri család nyelvjárásának a keveredése – természetes változatos-ságot eredményezett.

A PALATÁLIS MÁSSALHANGZÓK (TY, GY, NY, LY) JELÖLÉSE A FORDÍTÁSBAN A palatális mássalhangzók jelölésében a 16. századi Aranybulla-fordítás szerzője elsősorban a régi-új betűkapcsolatokkal él. E jelölésmód – melynek gyökerei a kései ómagyar kor mellékjel nélküli helyesírására mennek vissza – lényege az, hogy a palatális mássalhangzókat a depalatális párjuk (a *t, n, l*) és a palatalitást jelző *y* kapcsolata jelöli: *thÿ ~ ðhÿ ~ tÿ, nÿ ~ ñÿ, lÿ ~ lÿ*: például *allapatthÿanak* [állapatt^yának], *maghzatthÿa* [magzatt^ya], *nyomorgatthÿa* [nyomorgatt^ya], *akarattÿa* [akaratt^ya], *zolgallattÿawal* [szolgálat^yával]; *Njomorgassak* [nyomorgassák], *Azzonyoknak* [asszonyoknak], *Ispannÿa* [ispán^yna], *Arañÿ* [arany], *Kÿralÿ* [király], *Nemellÿ* [némelly], *zallÿon* [száll^yon], *zollÿyanak* [szoll^yyanak]. Ez alól a [gy] hang jele kivétel, mert az „szabályosan” *dy* kapcsolatként lenne várható (mivel a [gy]-nek a [d] a depalatális párja), ehelyett azonban – minden bizonnyal korai ómagyar kori olasz hatásra – a *g* betű kombinációit mutatja: *gÿ ~ gÿ* (például *gÿewlhessen* [gyülhessen], *hogÿ* [hogy], *aggÿanak* [agg^yanak], *zegÿenere* [szeg^yenyére]; *jobbagÿ* [jobbágy], *vÿgÿan* [ug^yan]).

Jóval ritkábban láthatjuk a palatális hangok jeleként a depalatális párjuk betűjelét: a *t, n, l* jelek használatát: *attafÿaj* [attyafiai]; *Nesth* [nyest]; *thewelegÿen* [tévelyegjen]. Az utóbbi két betű esetében ráadásul nem egyszer azzal is számolhatunk, hogy – különösen szó végi pozícióban – az *n, l* jelek mögött [n], [l] hangok rejlenek, a *törvény*, *szegény* (és a hasonló) szavakban ugyanis a történetileg elsődleges *törvén*, *szegén* hangalak is feltehető, de a *királynak* is kialakult *királ* változata. Nem is szólva arról, hogy nemcsak a mai, hanem a középkori nyelvjárásokban is jelentkezhetek ezek a szavak palatális ~ depalatális variánsokban. A [gy] hang némileg itt is különállást mutat, mert köszönhetően annak, hogy a [g]-re magára is sokféle jelet használ a szöveg írója, ezek mindegyike előfordul a [gy] jeleként is: *g, gh, ġh* (például *figelmezeth* [figyelmezett], *kegelmessegebewl* [kegyelmességéből]; *hogh* [hogy], *wagh* [vagy]; *jobbagh* [jobbágy], *Negh* [négy] stb.).

Ezek mellett a megoldások mellett egy harmadikkal is találkozunk a szövegben: a mellékjeles *t, l* betűk alkalmazásával. Mivel a [ty] hang kevesebb mint tucatszor jelentkezik a fordításban, nem meglepő, hogy ezek között az előfordulások között csak egy ízben látható a *t-s* jelölés: *aiffÿath* [attyafiát]; a *l* viszont kifejezetten kedvelt jele volt a fordítónak: hús alkalommal is használta, igaz viszont, hogy két kivételtől (*mell*)

eltekintve csakis a *király* szó említésekor: *kýral*. A mellékjeles *ń* és *ǵ* viszont – némileg váratlanul – nem szerepel önmagában az [ny] és a [gy] jeleként, pusztán betűkapcsolat részeként találkozunk velük (ahogyan a fenti példák között láttunk is ilyeneket).

Arra, hogy a palatális mássalhangzók szó belsejében igen gyakran felszólító módban, illetve *ja/-je* személyragos (birtokos személyragos vagy tárgyias igei személyragos) alakokban bekövetkező összeolvadás eredményeként állnak elő, a *Fonetikus (kiejtés szerinti) helyesírás* versus *etimologikus (szóelemző) helyesírás* című részben térek majd ki.

A palatális mássalhangzók jelölésében a 16. századi fordító tehát a középmagyar korban élő helyesírási hagyományok és újítások közül többféle mintát is követett: az ómagyar kori előzményekkel rendelkező, de a protestáns helyesírásban (főként Heltainál) felújított és a 16. század végére egyre inkább elterjedt betűkapcsolatok használatával; de megtalálhatók nála emellett a kései ómagyar kor kódexeiben feltűnő (a huszita biblia hatásával magyarázható), majd Sylvesternél a következetesen alkalmazott „egy hang – egy jel” elvébe beilleszkedő mellékjeles betűk is.

Érdeemes azt is megemlítenünk, hogy ez utóbbival, tehát a mellékjeles *ǵ*, *ń*, *l*-féle jelölésmóddal az 1530-as évektől főleg éppen a Nádasdy család levelezésében találkozunk, ami jó esélyekkel arról tanúskodik, hogy ebben már Sylvester János és a korai nyomtatványok hatásával is számolhatunk.²⁵

AZ AFFRIKÁTÁK (C, CS) JELÖLÉSE A FORDÍTÁSBAN Az affrikáták problematikájával nem kívánok részletesen foglalkozni, mert olyan kis számban szerepel [c] és [cs] hang a szövegben, hogy abból érdemi következtetésre aligha juthatunk. Két dolgot azonban fontosnak tartok kiemelni.

A [c] egytucatnyi előfordulása háromféle jel között oszlik meg: az esetek felében *c* jel szerepel ebben a hangértékben (*Dalmacýanak*, *Gallicianak*, *Cancellariussa*, *Sentenciaz*, *Sentencýaznak*, *Vice*), négyszer *cz* (*Bereczk*, *Raczorzagnak*, *Regeczben*, *Vaczj*), kétszer pedig *ch* (mindkétszer a *techjk* szóban). Mindhárom jelölés tanulságos a maga nemében.

Igen feltűnő először is az, hogy a *c* jelet – amelynek a múltja egyébként a korai ómagyar kor kancelláriai helyesírásáig vezethető vissza – egytől egyig latin szavakban és nevekben látjuk. Ez minden bizonnyal nem véletlen, hanem arról lehet szó, hogy a hagyományos lejegyzési forma évszázadokon keresztül tartotta magát – idők és helyesírási szokások [c]

²⁵ Korompay: *Helyesírás-történet. [A középmagyar kor.]*, i. m., 582.

hang jelölésain átívelve – köszönhetően a latin magas presztízsertékének. Aminthogy az sem igen véletlen, hogy az itt felsorolt példákban az [sz] hangértékben szereplő *s* betű (a *Sentenciaz* szóban),²⁶ illetve a [k] hangértékben szereplő *c* betű (a *Cancellariussa* szóban) egyedi (és kivételes) helyzetű a szövegben: az előbbi *z*, az utóbbi *k* általános jelével szemben.

A *cz* betűkapcsolat ugyan gyakran és többféle korszakban előkerül a [c] hang jeleként, mégis hajlamos vagyok azt hinni, hogy ezekben az előfordulásokban nem valamiféle régi íráshagyomány felújításáról (és akár Sylvester, akár Dévai közvetlen hatásáról) lehet szó, hanem inkább arról, mint az előbb: tulajdonnevek helyesírásában a hagyomány, a szokások mindig is jobban érvényesültek, mint a közszavakban. Azt is mondhatjuk, hogy a tulajdonnevek helyesírása igen gyakran archaikusabb a közszavakénál: elég, ha csak a mai *Bereczky*, *Váczy*, *Regőczy*-féle családnevek helyesírására gondolunk.

A [c] hangértékű *ch* a *tetszik* szó kétszeri előfordulásában látható: a *techyk* lejegyzésű igealak olvasata [teccik]. Összeolvadás eredményezte hangalakban a hosszú mássalhangzót jelölő *ch*-s jelölés másutt is előfordul a szövegben (például *Nyomorecha* [nyomoréccsa]): ennek tanulságairól majd ott szólok bővebben.

Annak pedig, hogy a [cs] hang jelölésének ügyét is előhozom, egyetlen oka van. A hangot a szöveg írója *ch* betűkapcsolattal jelöli, ami valójában a [cs] hang legrégebbi jele: a legkorábbi nyelvemlékeinkben (például Tihanyi alapítólevél, Halotti beszéd) általános ez a jelölési mód, noha mellette mások is (például *c*, *s*) is feltűnnek. Néhány példa illusztrációként: *Bochathasson* [bocsáthasson], *chak* [csak], *Kalachaj* [kalacsai], *kjchin* [kicsin(y)], *Njynch* [nincs], *Zalachon* [szalacson], *tanachokra* [tanácsokra] stb. Egy ízben azonban a következő megoldást találjuk a szövegben: *Lhanadý*. A szokatlan jelet, ami Döry Ferenc szövegközlésében is ugyanígy szerepel, Zsoldos Attila – érthető módon – hibának tekinti, és *Chanadý*ra javítja. A Döry szövegközlésében javított hibák közül – írja Zsoldos Attila – „könnyen felismerhető, hogy a püspökök felsorolásakor *Lhanadý* szerepel a helyes *Chanadý*, azaz »csanádi« helyett; a betűtévésztést sem a fordító, sem a kéziratot ismeretlen időpontban javításokkal ellátó személy nem vette észre”.²⁷ És tegyük hozzá: nem vette észre ezt a szöveget kiadó Döry Ferenc sem. Nem tartom kizártnak, hogy valóban betűtévésztésről van szó, de emellett egy másik lehetőséget is felvetek.

²⁶ Ehhez persze azt is érdemes hozzátenni, hogy a magyarországi latin kiejtés *s*-ező volta miatt a *Sentenciaz* korabeli hangzásaként a [sentenciáz] forma sem zárható ki.

²⁷ Zsoldos: *A 800 éves Aranybulla*, i. m., 245.

Abból a két körülményből kiindulva, hogy egyrészt a tulajdonnevek, közte a helynevek helyesírásában a korábban már említett archaikusabb lejegyzés megőrizhetett korábbi írott formákat, illetve másrészt a kései ómagyar kor mellékjeles helyesírása (konkrétan a huszita biblia) egy új jelet is életre keltett: a Simonyi Zsigmond szerint vélhetően a *C* betűből létrehozott *L* betűformát, amely a [cs] hangot volt hivatott jelölni (lásd például MünchK.: *Lac* 'csak', *dilőségerè* 'dicsőségére', *ninL* 'nincs'), – kisebb valószínűséggel ugyan, de – esetleg erre az archaikusabb jelölésre is gyanakodhatunk. Noha ez a jel nem volt hosszú életű, zárványként egy-két adatban és egy-két forrásban akár tovább is megőrződhetett.²⁸

RÉSZÖSSZEZÉS A 16. századi Aranybulla-fordítás szerzője jól láthatóan többféle helyesírási hagyományból is táplálkozott. Ez némely esetekben lehetett tudatos is, hiszen abban a korban, amikor a fordítás készült, több helyesírási „szabályzat” is készen állt már, nem elképzelhetetlen, hogy ezek az ismeretlen fordító kezében is megfordultak. Azokat a hangjelöléseket látva, amelyek Sylvester János elveit és (részben a német helyesírásból, részben a huszita bibliából kölcsönzött) jeleit követik, ez a feltevésünk tovább erősödik. Mutatkoznak rokon vonások a protestáns helyesírással is, ami jól érthető, hiszen ennek kialakításában (többek, Károli, Heltai mellett) Sylvesternek szintén meghatározó szerepe volt. Nem elhanyagolható a jelentősége végül annak a helyesírási hagyománynak sem, amely az ómagyar korig vezethető vissza: jó néhány jelben a kancelláriai helyesírás, illetve az ezen felépülő, kései ómagyar kori mellékjel nélküli helyesírás jellemzői köszönnek vissza. A fent látott hangtípusok mellett ezt tapasztaljuk az [sz] általános *z* jelében (más, *sz* és *s* jellel csak egy-két szóban jelöli a szerző), de abban is, hogy az [u] és a [v] hang jelölése nem különül el: lényegében mindegyiket a *w*, illetve a *v* betű adja vissza (nagyjából 3 : 1 arányban). Az *u* betű az [u] jeleként, a *v* betű a [v] jeleként egyébként majd csak a katolikus helyesírásban, Káldi György bibliafordításának (1626) köszönhetően foglalódik le végérvényesen.²⁹

²⁸ A [cs] jeleként a *L* és a *Lh* is előfordul még például a Lobkowitz-kódexben (1514), ahol egyébként a [c] és a [cs] jelölése egyaránt nagy tarkaságot mutat (Kniezsa: *Helyesírásunk története*, i. m., 139.).

²⁹ Korompay: *Helyesírás-történet* (in: kézikönyv), i. m., 82., de lásd a korábbi áttekintő táblázatot is.

A fordítás jellemzői a helyesírási elvek tükrében

FONETIKUS (KIEJTÉS SZERINTI) HELYESÍRÁS VERSUS ETIMOLÓGIKUS (SZÓELEMZŐ) HELYESÍRÁS A szóelemző elv az ismeretlen fordító korában még nem volt elterjedve, ez majd csak a 17. századtól kezdve kerül előtérbe, és válik egyre inkább tudatossá. Nem is meglepő ezért, hogy a középkorban nincs olyan nyelvelmünk, amely a szóelemző elvet következetesen alkalmazná. Egy-két nyelvelmünkben azonban a nyomai már ekkor is feltűnnek: ilyen például az 1492–1494-ben készült Festetich-kódex, amelyben a *d + j* kapcsolatokban ez jól megmutatkozik.³⁰

Mindezek fényében teljesen természetes, hogy a 16. század közepe táján keletkezett Aranybulla-fordításban is a fonetikus helyesírási elv érvényesülését láthatjuk, és csak néhány olyan szóalak van a szövegben, amelynek lejegyzése valamilyen módon az etimológikus elv alkalmazásáról tanúskodik. Ez utóbbiak között elsősorban (és szinte kizárólag) *-ság/-ség* képzős szavak vannak: *Nemzethsege* [nemzet-sége], *zabadssagh* [szabad-ság] (ez több adattal szerepel, különböző ragos formákban, és mindig hosszú *ss*-sel), *kethseghnekewl* [két-ségnékül]. A felszólító módú *engedjen* [enged-jen], *maradjon* [marad-jon] adatok kivételesek a szövegben, mert ezekben a morfológiai struktúrákban minden más esetben a kiejtésnek megfelelően írta a szerző az összeolvadás eredményét: például *aggjanak* [aggjanak] *engegyők* [engegyök]. Egy összetett szóban viszont szintén a szóelemzés elve érvényesül: *kethzaz* [kétszáz].

A kiejtés elvének megfelelően, azaz fonetikus alakban leírt szavak a fordításban jól meghatározható típusokba rendeződnek. A fentebb említett felszólító módú alakokat kiegészíthetjük még ezekkel a további (az ott szereplőktől eltérően nem *d + j > ggy* összeolvadást mutató) származékokkal is: *tarcha* [tarcsa], *alljon* [álljon], *elljen* [élljen], *zalljon* [szálljon], *itellye* [itéllye], *Njomorecha* [nyomoréccsa] stb. A hosszú [cc], [ccs] hangok jeleként máshol is szerepel a *ch* betűkapcsolat: *techyk* [tec-cik]: feltűnő, hogy ezt a jelölést soha nem használja a szöveg írója kettőzött *cch*-ként.

Az igék tárgyas ragozású személyragos alakjai rendszerint szintén a kiejtés szerint vannak leírva: *nyomorgaithya* [nyomorgattya], *vetetthyek* [vetettyék], *vonnyak* [vonnyák].

Tipikusak a birtokos személyragos főnevek is ilyen lejegyzéssel: *akarattya* [akarattya], *allapatthyanak* [állapattyának], *maghzaithya* [mag-

³⁰ Kniezsa: *Helyesírásunk története*, i. m., 143.

zatty], *zolgalattjawal* [szolgálat**ty**ával], *aitafjath* [at**ty**afiát], *Ispannja* [ispá**nn**ya].

A -ság/-ség képzővel álló főnevek a fent jelzett szóelemző elvet követő alakok mellett máskor ugyancsak a kiejtés elve szerinti írásmóddal szerepelnek: *Egyessegnek* [egyességnek], *ygassagawal* [igasságával], *kossegeth* [kösséget].

Feltűnő még az egy számnévnek és származékainak a lejegyzése is: az *Eggyenkenthes* [eggyenként es], *eggjeth* [eggyet], *eggjk* [eggyik] előfordulásai a szó belsejében, két magánhangzó közötti helyzetben bekövetkező nyúlás eredményét rögzítik. Azt, hogy ebben a kiejtés szerinti írásmódot kell látnunk, meggyőzően igazolják azok az egy számnévet tartalmazó alakok, amelyekben nem szó belsejében és nem magánhangzók között (azaz nem a nyúlást elősegítő pozícióban), hanem mássalhangzó előtt áll a gy, ezeken a helyeken ugyanis a kiejtésnek megfelelően rövid mássalhangzós lejegyzést találunk: *egjnyhañ* [egynihány], *egjnel* [egynél], *Egjhaz* [egyház]. Érdekes viszont, hogy az *egyéb* szóban és származékaiban csakis rövid gy-s írásmódot használt a szöveg írója: *egjeb* [egyéb], *egjebeketjs* [egyebeket is], *egjebeknek* [egyebeknek], ami persze szintén a kiejtést követi: ezeket ugyanis (a két magánhangzó közötti helyzet ellenére), ahogyan ma is, régen is röviden ejtették. (A Történeti Magánéleti Korpuszban egyetlen adat sem található *eggyéb* lejegyzésre, miközben az *egyébre* 568, a ragos alakjaira pedig további 734 találatot ad az adatbázis.)³¹

A MÁSSALHANGZÓK HOSSZÚSÁGÁNAK JELÖLÉSE A SZÖVEGBEN A helyesírási elvek tárgyalásakor még egy kérdésre érdemes kitérnünk. A mássalhangzók hosszúságának jelölése a korai ómagyar kor szövegemlékeiben (például a Halotti beszédben) olyan pontos, hogy e tekintetben bátran támaszkodhatunk a helyesírásra az olvasatok megadásakor: például *oggun* [oggyun], *vimagguc* [vimágygyuk], *bulsassa* [bulcsássa], *iorgossun* [jorgossun 'irgalmazzon'], *kegiggen* [kegyiggyen 'kegyelmezzén'], *igg ember* [iggy ember].

A kései ómagyar kor kódexeiben az írás már nem ennyire következetes ebből a szempontból (sem), ezekben a nyelvemlékekben jóval több eltérést figyelhetünk meg a hosszúság jelölésében is attól, amit a feltehető korabeli hangzás megkívánna. A Jókai-kódexben például a *lát* ige származékai között ilyen alakokat is találunk: *latyakuala* [lát(t)yák vala 'látják'] *lacz* [lác(c) 'látsz'], *latamvolna* [lát(t)am volna], *latamuala* [lát(tam

³¹ <https://tmk.nytud.hu/3/>

vala], *latotuala* [látot(t) vala], *latattnak* [lát(t)atnak], *lattatot* [láttatot(t)]; míg más esetekben pedig ott is szerepel hosszúságra utaló jelölés, ahol bizonyosan nem hangzott hosszú mássalhangzó: *llat* [ˈlát], *lattna* [ˈlátna], *lattuan* [ˈlátván], *lattnya* [ˈlátnia] *latasatt* [ˈlátását], *latthattyauala* [ˈlát-hatja vala].³²

Ennek a folyamatnak a fényében vessünk néhány pillantást a 16. századi szerző megoldásaira. A hosszú mássalhangzókat az ismeretlen jóval többször jelölte, mint ahányszor nem: több mint 200 előfordulást találhatunk a szövegben hosszú mássalhangzós jelölésre, miközben a jelöletlenül maradtak száma félszáz sincs. Ez utóbbira említhetjük például az *ajandekoza* [ajándékoz(z)a], *tartozanak* [tartoz(z)anak], *alloth* [állot(t)], *elweth* [elöt(t)], *engedõth* [engedöt(t)], *fewlewth* [fölot(t)], *jwtoth* [jutot(t)], *mjath* [miat(t)], *mýndenewth* [mindenüt(t)], *zerzeth* [szerzet(t)], *Boszwth* [bos(s)zút], *halgassa* [hal(l)gassa], *jobagý* [job(b)ágy], *tewb* [töb(b)] előfordulásokat. Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a hosszú mássalhangzóra utaló jelölések között közel 50 indokolatlan jelölés is szerepel: hosszú mássalhangzót ugyanis például a *Týztetth* [ˈtisztetʰ], *ideztetthesse* [ˈidéztetthesseʰ], *tawoztatnwnk* [ˈtávoztatnunkʰ], *Kýrallyra* [ˈkirályraʰ], vagy a már-már egyfajta következetességgel *-sság/-sség*-nek írt képzős alakokban: *Hýtlenssegnek* [ˈhütlenségnekʰ], *zewkssegwnk* [ˈszükségünkʰ], *Býrssagoth* [ˈbírságotʰ], *Haromssagnak* [ˈháromságnakʰ], *Kýrálssagwnknak* [ˈkirályságunknakʰ] és a sokszor, sokféle toldalékkal szereplő *zabadssagh* [ˈszabadságʰ] betűhív formák mögött nyilvánvalóan nem feltételezhetünk. Nem állíthatjuk viszont ezt teljes bizonyossággal a két magánhangzó közötti helyzetben jelentkező kettős betűk hangértékéről: a *vallassa* [ˈvallásaʰ], *Keserewssageh* [ˈkeserűségreʰ], *Kýrallyoknak* [ˈkirályoknakʰ] vagy a sokszor előkerülő *Nemessek* [ˈnemesekʰ] szavakban – ahogyan a mai nyelvjárássok némelyikében is – elképzelhető a hosszú mássalhangzós ejtés. Ugyanígy a *melly* [ˈmelyʰ], *Nemelly* [ˈnémelyʰ], *walamelly* [ˈvalamelyʰ], illetve az *olly* [ˈolyʰ] szavak esetében sem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget, s ezzel együtt a lejegyzés fonetikus pontos voltát.

Az említett jelenségek közül különösen figyelemre méltó a *-ság/-ség* képző írásmódjának ügye. A mai helyesírásnak megfelelően láthatjuk például ezekben a szavakban: *ellensegh* [ellenség], *Betegsegwnk* [betegségünk], *Nemzethsege* [nemzetsége], *Ispansaga* [ispánsága]. Hasonult formában és fonetikus lejegyzéssel jelentkezik viszont az *ýgassagawal*

³² Az adatokhoz lásd Jakab László: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Debrecen, 2002. Digitális elérhetősége: <https://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/jokk/tart.htm>.

[igasságával < igaz-ság], *Egyessegnek* [egyességnek > egyez-ség] szavakban. A hosszú ss-es alakok számát tovább gyarapítják azok a teljesen szabályos szóalakok, amelyekben s végű szóhoz kapcsolódóan tűnik fel a képző: például *Nemessegh* [nemesség], *kegelmessegebewl* [kegyelmességéből], *zorgalmatossagal* [szorgalmatosság], *Tyztesssegh* [tisztesség]. E kétféle előzményből eredő, de ugyanarra az eredményre vezető ss-es kiejtésből és az ezzel összefüggő írásmódból az író tévesen elvonhatta a képző -sság/-sség alakját, és hozzátette aztán nemcsak magánhangzós (*Keserewssegreh* [keserűsésre]), hanem mássalhangzóra végződő tőhöz is: így születhettek meg a fentebb felsorolt példák szóalakjai, a *zabadssagh* és társai.

A 16. SZÁZADI ARANYBULLA-FORDÍTÁS SZERZŐJÉNEK HELYESÍRÁSI „FANTOMKÉPE”

Amint arra korábban utaltam, a szakirodalom szerint jó esélyekkel feltételezhetjük, hogy az 1222. évi Aranybulla magyar fordítása a 16. század közepe táján Nádasdy Tamás nádor számára készült, az írójában pedig néhányan János deákot gyanítják. Ebben a kérdésben állást foglalni én magam jelenleg nem tudok, ehhez az itt látotthoz hasonló helyesírás-történeti elemzésnek kellene alávetni néhány olyan levél betűhű szövegét, amelyet bizonyosan János deák írt.

Az egyedüli dolog, amire zárásként vállalkozhatom, hogy az elvégzett analízis eredményeinek tükrében megrajzoljam a szerző helyesírási arcképét. Ez semmi esetre sem lesz éles fotó, még csak kellően kidolgozott rajz sem, inkább csak egyfajta fantomkép, amelyről egyes vonások jól azonosíthatók.

A 16. századi Aranybulla-fordítás szerzőjének helyesírásában (akár magának a fordítónak, akár az esetleges másolónak a kézírását örzi is a ránk maradt szöveg) többféle hagyomány jeleire is ráismerhetünk. Nyilvánvalóan hatottak rá a saját korának újdonságaiként (jórészt Sylvester János nyomán) feltűnő jelölések, amelyek részint a huszita bibliára, részint a német helyesírásra támaszkodtak, s a protestáns helyesírásban formálódtak valamiféle „szabályzat”-ta.

Nem több érdekes adaléknál, de talán megér néhány mondatot a Nádasdy család vallási hovatartozásának kérdése is. Erről nem könnyű biztosat mondani, mert „a Nádasdy családi levelei, a melyek annyi szép példáját adják a kor egészben véve vallásos irányának, a felekezetiségre kevés adatot szolgáltatnak”. Egyes körülmények mintha azt jeleznék, hogy

Nádasdy Tamás a protestantizmus híve volt, míg mások a katolikus voltára mutatnak. „Ez adatokat nem lehet másképp értenünk, mint hogy Nádasdy azon reformra sóvárgó keresztyének egyike volt, a ki az egyházzal elégedetlen levén javításokat akart abban életbeléptetni, a nélkül azonban, hogy elszakadni kívánt volna tőle. A protestánságnak a Nádasdy udvarban teljes diadalra jutása alkalmasint csak halála után következett be: a fiatal Nádasdy már e vallás határozott hívei vezetése alatt teszi tanulmányait.”³³

A 16. századi Aranybulla-fordításnak – akár Nádasdy Tamás számára készült, akár nem; akár János deák írta, akár nem – a helyesírása mindenestre jó néhány olyan jellemzővel bír, amely a protestáns helyesírással (és annak előzményeivel) mutat szorosabb összefüggést. Emellett ugyanakkor – amint erről szintén szóltam – olyan jelölismódokat is találunk a szövegben, amelyek a magyarországi írásbeliség legkorábbi évszázadainak kancelláriai helyesírásában gyökereznek.

Annyit talán mindezek alapján egyfajta konklúzióként megfogalmazhatunk, hogy a fordítás szövegéről rajzolt helyesírás-történeti összkép, a többféle helyesírási hagyomány egyidejű jelenléte a szöveg írójaként – karakterében – misszilisszerzőt, íródeákat sejtet.

³³ Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.): *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest, 1882, xix–xx.